

SZYMON SYREŃSKI
(SYRENIUSZ, SYRENNIUS)
(OK. 1540–1611)

PRZYRODNIK
ZIELNIKARZ
LEKARZ

Szymon Syreński urodził się ok. 1540 r. w Oświęcimiu, jako syn mieszczanina Mikołaja. Używał zlatynizowanych form nazwiska: Syrenius, Syrennius oraz Sacranus (pochodzący z Oświęcimia). W polskiej literaturze najczęściej nazywany jest Syreniuszem. W latach 1560–1569 studiował na Wydziale Filozoficznym (Artium) Uniwersytetu Krakowskiego. W 1569 r. uzyskał tytuł magistra sztuk wyzwolonych oraz doktora filozofii. W latach ok. 1570–1573 przebywał w Niemczech, gdzie studiował na Wydziale Filozoficznym uniwersytetu w Ingolstadt, pracując jednocześnie jako wychowawca polskich studentów: Wojciecha Herburta i Jerzego Kormanickiego. W tym czasie wiele podróżował — po Niemczech, Niderlandach i Szwajcarii. Zwiedził m.in. prywatne ogrody roślin leczniczych w Augsburgu, Heidelbergu i Moguncji. Ok. 1573 r. udał się do Włoch, gdzie rozpoczął studia medyczne w sławnym Uniwersytecie Padewskim, wiodącym wówczas ośrodku medycyny i botaniki. Profesorem pierwszej w świecie katedry botaniki lekarskiej (simplicium) i dyrektorem Ogrodu Botanicznego był Melchiorre Wieland (Guilandino, Guilandinus, Villandrino) (1520–1589), podróżnik po Grecji, Syrii, Palestynie i Egipcie. W czasie wolnym od zajęć Syreniusz prowadził obserwacje roślin dziko rosnących i uprawianych we włoskich ogrodach, głównie w okolicach Padwy i Wenecji. W dniu 13 lutego 1577 r. padewska Alma Mater nadała mu tytuł doktora medycyny; jego opiekunem naukowym był Hieronim Mercurialis.

Po powrocie do Polski prowadził praktykę lekarską we Lwowie (ok. 1578–1588), nie zaniedbując zainteresowań botanicznych. Badał okoliczną florę, wyjeżdżał też w dalsze okolice, na Podole i Pokucie. W 1588 r. przeniósł się do Krakowa, gdzie objął stanowisko lekarza dla ubogich, z fundacji Piotra z Poznania. Pełnił je aż do śmierci. W zamian za bezpłatne leczenie pacjentów otrzymał od fundatora dom przy ul. Wiślniej, w którym zamieszkał. 15 lipca 1590 r. został powołany do Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Krakowskiego, uzyskując nostryfikację dyplomu padewskiego na podstawie rozprawy *Quaestio [...] Medicae [...] (Cracoviae 1590)*. Odtąd wykładał medycynę w uczelni, łącząc działalność dydaktyczną i charytatywną z pracą nad dziełem swego życia, *Zielnikiem*. Obserwował rośliny w okolicach Krakowa, wyjeżdżał w pobliskie Karpaty. W 1600 r. pełnił funkcję dziekana Wydziału Lekarskiego.

Szymon Syreniusz zmarł 29 marca 1611 r. w Krakowie. Pozostawił żonę i trzy córki: Elżbietę Molendę, Eufemię Wiązownicką i małoletnią Jadwigę. W dzienniku spraw domu zakonnego jezuitów przy kościele św. Barbary wpisano notatkę o śmierci Syreniusza wraz ze słowami: „wspomożyciel biedaków i ich najgorliwszy obrońca [...], mąż ozdobiony wszelkim rodzajem cnót, nasz przyjaciel i wspaniały dobroczyńca” (T. Wielewicz, 1889). G. Gola, autor opracowania historii Ogrodu Botanicznego w Padwie (1947), wymienia Syreniusza wśród sławnych przyrodników, którzy w XVI w. ukończyli Uniwersytet Padewski.

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWA

Szymon Syreniusz jest najwybitniejszym z polskich zielnikarzy renesansu. Dzieło jego życia — *Zielnik* (1613) — ma charakter syntezy wiedzy o roślinach znanych i użytkowanych w Europie Środkowej i Południowej w XVI w. Cytowany był szeroko przez polskich florystów aż do początków XIX w. Kiedy utracił znaczenie naukowe, wciąż jeszcze ceniony był i używany w szlacheckich domach i aptekach jako poradnik zielarstwa. O popularności *Zielnika* w Rosji świadczą XVII-wieczne przekłady na język rosyjski, odnalezione w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu (cztery rękopisy zawierające fragmenty z Syreniusza, sygn. F VI 5/1 — t. 1; F VI 5/2 — t. 2; 28/1487; 29/1488). W literaturze zachodnioeuropejskiej *Zielnik* jest prawie nie znany, co wynika zapewne z faktu, że opublikowany został w języku polskim.

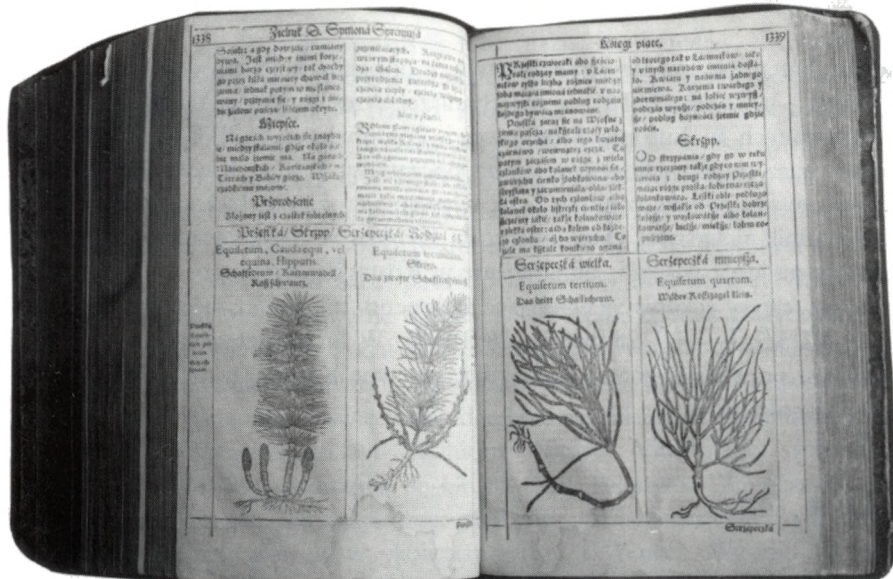
ZIELNIK (1613)

OKOLICZNOŚCI POWSTANIA

Dzieło życia Syreniusza powstawało w ciągu ponad 30 lat jego praktyki lekarskiej (ok. 1580–1610). Rękopis został ukończony, kiedy autor miał ok. 70 lat. Pod koniec 1610 lub na początku 1611 r. rozpoczął wydawanie zielnika własnym nakładem, w krakowskiej oficynie Mikołaja Loba. Po wydrukowaniu części tekstu zmarł, co stało się przyczyną dalszych dramatycznych losów książki. Po śmierci autora drukarz przerwał pracę, domagając się wypłaty wynagrodzenia. Przez kilka miesięcy trwały rozprawy przed uniwersyteckim sądem rektorskim. Analiza akt sądowych wskazuje na nieuczciwość drukarza, który prawdopodobnie zniszczył egzemplarz pierwotnej umowy podpisanej z Syreniuszem i żądał wyższego wynagrodzenia. Wykonawca testamentu, uczeń i przyjaciel Syreniusza, Gabriel Joannicy (ok. 1567–1613), nadworny lekarz Anny Wazówny (1568–1625), poprosił ją o sfinansowanie druku. Dzięki dotacji królowny Anny, siostry Zygmunta III Wazy, nazywanej „królową botaniki polskiej” z powodu jej zainteresowania roślinami, *Zielnik* ukazał się w marcu 1613 r. Finalizując wydanie dzieła, Joannicy zdecydował się zrezygnować ze współpracy z Lobem i powierzył ukończenie *Zielnika* innemu krakowskiemu typografowi, Bazylemu Skalskiemu, którego nazwisko figuruje na kolofonie.

KONCEPCJA I UKŁAD

Bardzo długi tytuł zaczyna się od słów: *Zielnik Herbarzem z ięzyka Łacińskiego zowią* [...]. Podobnie jak zachodnioeuropejskie prace tego typu (zatytułowane zwykle *Herbarius*, *Kreuterbuch*, *Herbal*, *L'Herbier*), *Zielnik* był ilustrowaną księgą

Zielnik (1613) Sz. Syreniusza. Egzemplarz ze zbiorów Biblioteki Instytutu Botaniki UJ i Instytutu Botaniki im. W. Szafera PAN

o roślinach użytkowych, liczącą ponad 1580 stron. Zawierał wiadomości o najważniejszych znanych wówczas gatunkach roślin, głównie leczniczych, sposobach użytkowania ich w rzemiośle, gospodarstwie domowym, notował też dawne ludowe zwyczaje i obrzędy związane z roślinami.

Właściwy tekst *Zielnika* składa się z pięciu części, czyli „ksiąg” (I–V). Ich tytuły są następujące: ks. I — *O Ziołach Rozmaitych*; ks. II — *O prostych Lekarstwach z Dioskorida, y wielu inych zebrane*; ks. III, IV, V (bez tytułu). Jak wynika z treści karty tytułowej oraz odsyłaczy w tekście, rękopis obejmował 8 ksiąg. Trzy ostatnie (VI–VIII) traktowały o minerałach i zwierzętach. Wydawca dzieła, Joannicy, miał zamiar przygotować w niedługim czasie wydanie drugiej części *Zielnika* zawierającej brakujące księgi. Niestety, jego przedwczesna śmierć (30 kwietnia 1613) uniemożliwiła realizację tego projektu. Manuskrypt nie wydanych części dzieła zaginął. Opublikowane księgi *Zielnika* podzielone są na mniejsze rozdziały (łącznie jest ich 719). Każdy rozdział rozpoczynający się drzeworytem rośliny obejmuje opis od jednego do kilkunastu gatunków i odmian. Wyrazem nowoczesności *Zielnika* jest fakt, że informacje o roślinach podane są według stałego schematu. Obejmuje on następujące elementy: nazwy (w języku łacińskim, polskim i niemieckim), opis morfologiczny, dane na temat siedliska, czasu zbioru, rozmieszczenia itd. (w podrozdziale *Miejsce* lub *Miejsce, Wybór i Czas zbierania*), ogólną charakterystykę własności leczniczych według skali Dioscoridesa–Galena (podrozdział *Przyrodzenie*),

wiadomości na temat użytkowania, głównie w lecznictwie (najdłuższy ze wszystkich podrozdział *Moc i skutki*), dyskusję i krytykę innych autorów, sposobów użytkowania gatunków itd. (podrozdział *Rozsądek*).

ŹRÓDŁA

Podobnie jak zielnikarze innych krajów, Syreniusz opierał się na trzech źródłach. Są one następujące:

1. literatura — prace ok. 50 autorów starożytnych, średniowiecznych i renesansowych wśród których najczęściej cytuje pracę Dioscoridesa *De materia medica* (*Materia Medica*) (ok. 60 r. n.e.), cieszącą się wówczas wielką popularnością;
2. obserwacje roślin dziko rosnących i uprawianych;
3. wywiad z ludowymi zielarzami na temat nazw i prastarej, tradycyjnej wiedzy o użytkowaniu ziół.

INFORMACJE O FLORZE POLSKI

Zielnik opisuje ok. 800–900 taksonów roślin, rosnących w Europie, szczególnie w obszarze śródziemnomorskim, oraz pojedyncze gatunki z innych regionów geograficznych. Zamieszcza pojedyncze informacje o florze Polski (w jej XVI-wiecznych granicach). Mówi o roślinach występujących w określonych regionach, jak np. Podole czy Pokucie. Dla kilkunastu gatunków podaje dokładne stanowiska, mianowicie z okolic Krakowa, Lwowa i Karpat (z Babiej Góry, Bieszczadów i Tatr). Tak np. mówi o goryczce (*Gentiana punctata* L.), występującej w Tatrach i na Babiej Górze (s. 643), czy rutwicy (*Galega officinalis* L.) w okolicach Krakowa — na Prądniku i Grzegórkach (obecnie dzielnice Krakowa) (s. 554). Są to jedne z pierwszych historycznych danych dotyczących flory Europy Środkowej.

ROŚLINY UPRAWIANE W POLSCE

Podobnie jak inni zielnikarze, Syreniusz postawił sobie za zadanie opis wszystkich gatunków roślin użytkowanych w ówczesnej Europie Środkowej i Południowej. Większość taksonów to rośliny rodzime dla Europy lub przybyłe tutaj z Afryki i Azji w różnych okresach rozwoju cywilizacji. Autor interesuje się nowymi przybyszami z Ameryki i innych kontynentów. Dla kilkudziesięciu spośród nich podaje dane na temat aklimatyzacji w Polsce i krajach sąsiednich. Przykładem może być słonecznik (*Helianthus annuus* L.), świeżo przybyły z Ameryki, czy tatarak (*Acorus calamus* L.), pochodzący z Azji, o którym pisze Syreniusz, że został rozpowszechniony w Polsce przez Tatarów (stąd jego nazwa: „tatarskie ziele”). Szczególnie wiele uwagi poświęca autor roślinom zbożowym (w księdze IV). *Zielnik* jest niezwykle cennym, dotychczas nie w pełni wykorzystanym źródłem do badań nad historią uprawy i aklimatyzacji roślin w Europie.

1528

Zielnik A. Syreniusa

Chrysanthemum Peruanum,
Helianthemum Peruianum,
Flos solis, Planta maxima, Sol
Indianus, Helenium Indicum,
Corona Solis.

Groß Sonnenblum.

Miejom. Miesieczynie sil bodacie. Dobon. Anteni
Aortus.
Kamen. Całe ziele ma moc rozpędzić kámen. cásł.
Wode. Wode pobycić. A osłubnić (ie
Nerzi. Żywica co ciecze z pierá / álbo kús ergo ziele
cysci. la yrdnionego / iál Terbimíná / cysci nacti
kámienią.
Miesieczyna cherohe rozmódzi /
Zebow bolenie /
Kłocie płuczyńne /
Aśkowe rozpieranie wśmierz. Baubin.
Kanom. Do goienia ran inámenita moc ma. Tá
Nactey. Korten zawieszony ná sři / broni od na-
smierci / ktora Apoplexia zowia. Báśł.
broni. Uliciey nápietego ziele: bo rzezy dyw-
Odwilja. na / iáko wiele máia wilgoności w sobie /
cyni. kámie tego nasienia żywáne w ośłách. Báśł.
Tego ziele suchego kłie y chrościná / y
bije sie do palenia / bo iest miazga / á ma w
sobie iłá żywoczney elustkości. Tense.
Záczasem tedy sie naybije wiacey skutkow
tego Slonecznitu / kiedy z ludzmi dłużej po-
mieszka.

Jest y drugi rodzaj tego ziele / ale twórim
mniejszygo.

Kruszyná / Rosdział 210.

Frangula, Alnus nigra baccife-
ra, Auornus.

Faulbaum / Zapffenholz /
Leuchbaum.

Az wóło iest órzednie / kru-
che / liácia glogowego / skóry
ólgowy / z białemi kłoplámi /
á ná spodku wrzonatrz táł żółta /
że żucháiac iá w ośłách / iárbnie iál
šafrań / ábo iál rábárbárum: kwie-
cie ma białe / iégódkł wielkości gro-
chu / táł rozdyślone / iálby ze dwu
składane były: z przodu zielone / po-
tym tyśawe / ná ośłátek czarne. Má
dwoie kłosteczce w sobie / ná kłóste
wielogrochu / troche wiéśke niż so-
czewicá.

Świecsce

Wśedzie w leśiach y gáciach roś-
cie / ázwłasczá wilgotnych.

Przyrodzenie

zapraszani byli najslawniejsi magowie i astrologowie. Podstawowe dzieło z zakresu „botaniki astrologicznej” *Historia sive descriptio plantarum* (Berlin 1578) L. Thurneissera dedykowane było królowi Stefanowi Batoremu. Jednym z dyskusyjnych problemów wśród profesorów uniwersyteckich było zagadnienie, „czy astrologia i alchemia mogą być stosowane w medycynie”. Syreniusz był zwolennikiem astrologii, a przeciwnikiem alchemii i magii. Na kartach *Zielnika* wielokrotnie znajdujemy ślady jego fascynacji astrologicznych. Opierając się głównie na dziele L. Thurneissera, opisy wielu gatunków opatrzył informacjami o pozycjach planet, odpowiednich dla zbioru w celach leczniczych. Podobne wiadomości znajdują się u zielnikarzy z innych krajów.

WIERZENIA I ZWYCZAJE ZWIĄZANE Z ROŚLINAMI

Autor *Zielnika* przytacza wiele zwyczajów i przesądów związanych z roślinami. Duża ich część pochodząca z obszaru Słowiańszczyzny wciąż żyła wśród ludu w jego czasach. Wierzono wówczas np., że piołun kładziony do butów „chęć do jedzenia utraconą wzbudza” (s. 345). Syreniusz jako gorliwy chrześcijanin potępia magiczne praktyki związane z roślinami, np. z używaniem werbeny (*Verbena officinalis* L.) jako środka odpędzającego „złe moce”. Jak pisze: „My tych czasów tylko do przystojnych lekarstw przeciwko chorobom [...] używamy. Czary i gusła szatanom bezecnym i naczyniu ich zostawiamy” (s. 854).

NOMENKLATURA I TERMINOLOGIA

Łacińskie i niemieckie nazwy roślin zaczerpnął autor od uczonych starożytnych, średniowiecznych i współczesnych sobie. Duże znaczenie dla historii nauki ma jego polska terminologia i nomenklatura botaniczna. Polskie nazwy, zaczerpnięte z języka potocznego, od wcześniejszych zielnikarzy oraz częściowo utworzone przez samego Syreniusza, zostały przejęte przez późniejszych botaników. Dzięki temu przetrwały w znacznej części do dzisiejszego dnia, np. barszcz, dziewięciśń, goryczka, kokornak, oset, wilżyna.

PUBLIKACJE

Syreniusz był autorem jednej publikacji o roślinach: *Zielnik Herbarzem z języka Łacińskiego zowią. To iest Opisanie własne imion, kształtu, przyrodzenia, skutkow, y mocy Zioł, wszelakich Drzew, Krzewin y Korzenia ich [...]*, Cracoviae 1613, ss. 1584.

Dzieło ma format folio 2, oprawę najczęściej: 23 cm × 35 cm; karty: 22 cm × 32,5–34 cm. Składa się z 1584 stron; w tym 1540 numerowanych i 44 nienumerowanych. Obejmuje następujące części: dedykację wydawcy, Joannicego, dla fundatorki wydania, królowny Anny Wazówny (s. 1–3 nlb.); wiersz Jana Achacego Kmitę *Do Czytelnika* (polecający *Zielnik* czytelnikom, którzy pragną ratować swe zdrowie) (s. 4 nlb.); *Reiestr Lekarstw* [...] (ss. 16 nlb.); właściwy tekst dzieła podzielony na pięć ksiąg (s. 1–1533);

ryciny opuszczone w tekście (s. 1533–1535); rozprawę *O Żydzich rzecz krótka*, napisaną częściowo przez Syreniusza, dołączoną do *Zielnika* przez drukarza Skalskiego (s. 1536–1539); erratę pt. *Omyłki* [...] (s. 1540); indeksy nazw roślin w języku łacińskim, polskim i niemieckim (ss. 24 nlb.).

Na podstawie kwerendy prowadzonej w latach 1995–1996 przez prof. Krzysztofa Rostańskiego oraz autorkę niniejszego tekstu stwierdzono, że w Polsce i krajach ościennych przetrwało do dzisiejszego dnia co najmniej 119 egzemplarzy dzieła Syreniusza.

BIBLIOGRAFIA

- Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*, t. 3. *Piśmiennictwo staropolskie*, red. R. Pollak, PIW, Warszawa 1965, s. 303–304.
- W. Briuchin, A. Zemanek, *Rękopisy rosyjskich przekładów „Zielnika” (1613) Syreniusza w Petersburgu*, Kwart. Hist. Nauki Techn. 1996, 41/3–4, s. 189–195.
- B. Chmieleńska, *Polska bibliografia zielarstwa. Za okres od początku XVI wieku do roku 1940*, PZWL, Warszawa 1954, s. 83–86.
- S. Estreicher, *Bibliografia polska Karola Estreichera*, cz. 3, t. 9 (30), Druk. UJ, Kraków 1934, s. 172–174.
- J. Kołodziejczyk, *Szymon Syreniusz i jego „Zielnik”*, Ziemia 1927, 12/8, s. 123–127.
- W. Ochmański, *Staropolskie herbarze i zielniki jako źródło do dziejów roślin uprawnych*, Stud. Mater. Dziej. Nauki Pol., Ser. B 1967, 13, s. 3–29.
- K. Rostański, *Szymon Syreniusz i jego dzieło*, Wiad. Bot. 1997, 41/2, s. 7–12.
- K. Rostański, A. Zemanek, *Habent sua fata libelli, czyli uwagi o egzemplarzach „Zielnika” Syreniusza zachowanych w Polsce*, Kwart. Hist. Nauki Techn. 1996, 41/3–4, s. 159–188.
- M. Sawicka, *Szymon Syrenski i jego dzieło*, Wszechświat 1958, 2, s. 43–47.
- Słownik biologów polskich*, red. S. Feliksiak, PWN, Warszawa 1987, s. 517.
- H. Szopowicz, *Vita Simonis Syrennii Sacrani atque therapeutico-bibliographica illius medico-botanici operis disquisitio* [...], Typ. Universitatis, Cracoviae 1841, ss. 6 nlb., 52.
- A. Zemanek, *Between Astrology and Ecology. The Polish Herbal by Syreniusz (1613)*, [w:] *XXth International Congress of History of Science*, red. C. Opsomer, Université de Liège, Liège 1997, s. 178.
- A. Zemanek, *Leksykon botaników polskich. Dictionary of Polish Botanists*. 21. *Szymon Syrenski (Syrenius, Syreniusz, Sacranus)*, Wiad. Bot. 1997, 41/2, s. 75–76.
- A. Zemanek, *Padua University and botany in Renaissance Poland*, Muscologia Scientifica 1998, 14/1, s. 101–111.
- A. Zemanek, *Z dziejów botaniki Renesansu — padewskie inspiracje polskich zielnikarzy*, Kwart. Hist. Nauki Techn. 1996, 41/1, s. 31–58.
- R. Żurkowa, *Wokół „Zielnika” Szymona Syreniusza*, Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie 1985, 30, s. 169–183.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum UJ: rkps 18.

Nie zachował się żaden portret Syreniusza. Wizerunek zamieszczony na karcie tytułowej biogramu narysowany został z wyobraźni przez J. N. Bisańskiego w 1839 r.